

शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS)चे एकात्मीकरण.

Integration of the Indian Knowledge System with Teacher Education.

डॉ. श्री. किरण अशोक आबनावे

सहायक प्राध्यापक, रायेश्वर डोंगरी विकास परिषदेचे, अध्यापक महाविद्यालय,

धनकवडी, पुणे-४३, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

kiranabnave@gmail.com, ९४२३५३०६६५

सारांश (Abstract)

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) 2020 ला अनुरूप आणि विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) यांच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) चे शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये एकात्मीकरण भारताच्या शैक्षणिक परिदृश्यात परिवर्तन घडवून आणण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. NEP 2020 समग्र आणि बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनावर भर देते, सांस्कृतिक वारशाला प्रोत्साहन देते, स्थानिक संदर्भाचा समावेश करते आणि शिक्षणात मातृभाषेचा वापर करते. ते IKS मध्ये संशोधन आणि शिक्षक प्रशिक्षणाचे महत्त्व देखील अधोरेखित करते तसेच UGC मार्गदर्शक तत्वे, IKS केंद्रांची स्थापना, आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम एकात्मता, प्राध्यापक विकास आणि पारंपारिक ज्ञान अभ्यासकांशी सहकार्य करण्यास समर्थन देतात.

हा लेख भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) च्या एकत्मिकरणामुळे शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये वृद्धी कशी होईल, अभ्यासक्रमाची रचना, अध्यापनशास्त्रीय पद्धती, सांस्कृतिक क्षमता, आंतरविद्याशाखीय अध्यापन, संशोधन आणि नवोपक्रम आणि सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास यावर लक्ष केंद्रित करतो.

प्रमुख शब्द: राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (एनईपी २०२०), भारतीय ज्ञान प्रणाली (आयकेएस), शिक्षक प्रशिक्षण, आंतरविद्याशाखीय शिक्षण इ.

प्रस्तावना (Introduction)

भारत सरकारने सादर केलेल्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० चा उद्देश देशाच्या शैक्षणिक परिदृश्यात परिवर्तन घडवून आणणे आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० च्या प्रमुख वैशिष्ट्यांपैकी एक म्हणजे भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) वर भर देणे, ज्यामध्ये पारंपारिक ज्ञान, वैज्ञानिक अंतर्दृष्टी आणि सहस्राब्दींपासून विकसित झालेल्या सांस्कृतिक पद्धतींचा समावेश आहे. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने (UGC) भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) ला अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे प्रदान केली आहेत, आधुनिक

शिक्षणात त्याची प्रासंगिकता अधोरेखित केली आहे. हा लेख राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० आणि भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) वरील UGC मार्गदर्शक तत्वांचे प्रमुख मुद्दे शोधून काढतो, शिक्षक प्रशिक्षणावरील त्यांच्या परिणामांवर लक्ष केंद्रित करतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of Research)

१. भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना समजून घेणे
२. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मधील स्थान जाणून घेणे.
३. भारतीय ज्ञान प्रणालीचे शिक्षक प्रशिक्षणामधील महत्त्व जाणून घेऊन उपयोजन करणे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (Indian Knowledge System)

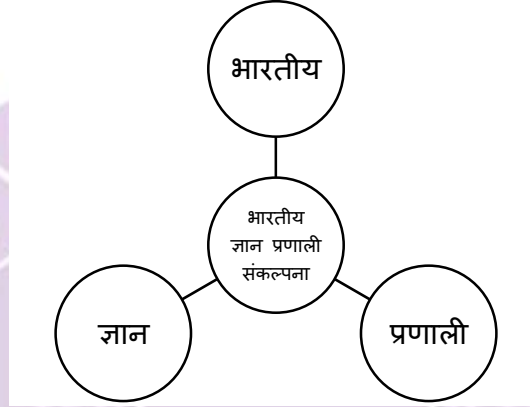
भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) ज्ञानाचा एक महान वारसा आहे, जो पिढ्यान् पिढ्या प्रसारित होत आला आहे आणि वैदिक साहित्य, उपनिषदे आणि वेद यासारख्या मूलभूत ग्रंथांमध्ये रुजलेला आहे. (मांडवकर, २०२३) भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) चे मुख्य घटक ज्ञान (Knowledge), विज्ञान (Science) आणि जीवन दर्शन (Philosophy of life) हे अनुभव, निरीक्षण, प्रयोग आणि तंतोतंत विश्लेषणात रुजलेले आहेत. प्रमाणीकरण आणि व्यावहारिक वापराच्या या परंपरेने विविध क्षेत्रांना लक्षणीयरीत्या आकार दिला आहे आणि प्राचीन काळापासून विकसित, परिष्कृत आणि जतन केलेल्या विविध विषयांचा समावेश आहे.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) भारताच्या पारंपारिक आणि प्रादेशिक भाषांवर खोलवर प्रभाव पाडते, जी लिखित नोंदी, मौखिक परंपरा आणि कलात्मक अभिव्यक्ती अशा विविध माध्यमांद्वारे प्रसारित केली जाते. ही व्यापक ज्ञान प्रणाली प्राचीन भारताच्या कामगिरी आणि आव्हानांना मूर्त रूप देते, जी राष्ट्राच्या भविष्यातील आकांक्षा समजून घेण्यासाठी आधार बनणारी अंतर्दृष्टी देते. भारतीय ज्ञान प्रणालीमध्ये खगोलशास्त्र, आयुर्वेद आणि योग (आरोग्य आणि कल्याण), गणित आणि संगणन, भाषा आणि भाषाशास्त्र, धातुशास्त्र, रस-शास्त्र, सार्वजनिक प्रशासन, युद्ध तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन विज्ञान आणि जीवनाचे विविध आयाम यासह विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे आणि अशा प्रकारे ज्ञानाचा साठा म्हणून काम करते जे भारतीय समाजाच्या बौद्धिक, सांस्कृतिक आणि व्यावहारिक रचनेला आकार देत राहते.

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा उद्देश हा समकालीन समस्या सोडवण्यासाठी पुढील संशोधनाला पाठिंबा देणे आणि सुलभ करणे हा आहे. भारतीय ज्ञान प्रणाली वैदिक साहित्य, वेद आणि उपनिषदांवर आधारित आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा उद्देश हा भारतातील प्राचीन पारंपारिक ज्ञानाला समकालीन ज्ञान प्रणालीशी एकत्रित करणे हा आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीच्या अंमलबजावणीमुळे केवळ शिक्षणात परिवर्तन होणार नाही तर भारतीय

मानसिकता आणि जीवनशैली देखील पुनर्जीवित होईल. मूलभूत भारतीय विचार, ज्ञान, परंपरा, कला, कौशल्ये, कारागिरी आणि व्यवस्थापन विविध क्षेत्रांमध्ये समाविष्ट करून, भारत एक तात्विक क्रांती घडवून आणेल.

भारतीय ज्ञान प्रणालीची संकल्पना:- (Concept of Indian Knowledge System)

आकृती क्र १.१ भारतीय ज्ञान प्रणाली संकल्पना

भारतीय ज्ञान प्रणाली (आयकेएस) मध्ये तीन शब्द आहेत: भारतीय, ज्ञान आणि प्रणाली.

भारतीय: अखंड भारत म्हणजे अविभाजित भारतीय उपखंडाचा संदर्भ

ज्ञान: ज्ञान म्हणजे अलिखित ज्ञान आणि ते ज्ञान साधकांच्या ज्ञानात आहे. हे ज्ञान वैयक्तिक अनुभवांमधील अंतर्दृष्टी, निरीक्षणांद्वारे, वास्तविक जीवनातील समस्यांना तोंड देऊन आणि त्यांचे निराकरण करून प्राप्त होते.

प्रणाली: प्रणाली म्हणजे ज्ञानाच्या समूहात प्रवेश करण्यासाठी वापरली जाणारी एक सुव्यवस्थित पद्धत आणि वर्गीकरण योजना. हे वर्गीकरण ज्ञान शोधणाऱ्याची गरज, आवड आणि क्षमता यावर आधारित आहे जेणेकरून तो अंतर्निहित ज्ञान मिळवू शकेल.

भारतीय ज्ञान प्रणाली (आयकेएस) म्हणजे प्राचीन आणि आधुनिक ज्ञानाचे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पद्धतशीर हस्तांतरण. ते वर्तमान आणि भविष्यातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी विविध क्षेत्रांमधील प्राचीन ज्ञानाचा समावेश करते. कौटिल्यच्या मते, शिक्षणाचे उद्दिष्ट तीन परिणामांवर असले पाहिजे जसे की, विद्या - नवीन ज्ञानाची निर्मिती, विवेक - योग्य वेळी आणि योग्य ठिकाणी योग्य हेतूसाठी ज्ञान वापरण्याची बुद्धी आणि विचारशक्ति - वास्तविक जीवनात ज्ञानाचे योग्य परिणाम मिळविण्यासाठी कौशल्य संच. हे परिणाम तेव्हाच शक्य आहेत जेव्हा शिक्षण व्यवस्था योग्य पद्धतीने ज्ञान आणि कौशल्याच्या एकात्मिकतेसह योग्यरित्या संतुलित असेल. आजच्या शिक्षणात, ज्ञान सामग्रीचे संघटन "काय जाणून घ्यावे" ने ज्ञान शोधणाऱ्या "चौकशी" म्हणजेच

"कसे जाणून घ्यावे" या सर्वोत्तम गोष्टींवर कब्जा केला आहे. संपूर्ण भारतीय ज्ञान प्रणाली नेहमीच "कसे" ऐवजी "काय" वर लक्ष केंद्रित करते.

भारतीय ज्ञान प्रणाली ही भारतातील पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या श्रद्धा, पद्धती आणि तत्वज्ञानाचा एक प्राचीन आणि समृद्ध संग्रह आहे. त्यात विज्ञान, अध्यात्म, कला, साहित्य आणि सामाजिक नियम यासारख्या विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे आणि भारतीय ज्ञान प्रणालीने भारतीय समाज आणि संस्कृतीला आकार देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा पाया वेदांच्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये आहे, जे जगातील सर्वात जुने धर्मग्रंथ मानले जातात. वेदांमध्ये वैद्यकशास्त्र, खगोलशास्त्र, गणित आणि राजकारणापासून ते अध्यात्म आणि तत्वज्ञानापर्यंतच्या विषयांवर प्रचंड प्रमाणात ज्ञान आहे. ते भारतीय जीवनशैलीबद्दल अंतर्दृष्टी प्रदान करतात, समाजात संतुलन, सुसंवाद आणि एकतेचे महत्त्व अधोरेखित करतात (education.gov.in, 2023).

भारतीय ज्ञान प्रणालीचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे जीवनाकडे पाहण्याचा समग्र दृष्टिकोन. ते अस्तित्वाच्या सर्व पैलूंच्या परस्परसंबंधांना मान्य करते - व्यक्तीपासून समाजापर्यंत, माणसापासून निसर्गापर्यंत आणि भौतिकापासून आध्यात्मिकापर्यंत. हा समग्र दृष्टिकोन आयुर्वेद, योग आणि वास्तुशास्त्रासारख्या विविध भारतीय पद्धतींमध्ये प्रतिबिंबित होतो, ज्या पर्यावरणात आणि पर्यावरणासोबत संतुलन आणि सुसंवाद राखण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. भारतीय ज्ञान प्रणालीचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे निरीक्षण आणि वैयक्तिक अनुभवाद्वारे ज्ञान मिळवण्यावर भर. हा दृष्टिकोन प्राचीन भारतीय ऋषी आणि तत्वज्ञानींच्या शिकवणींमध्ये प्रतिबिंबित होतो, ज्यांनी ज्ञान आणि समज मिळविण्याचे साधन म्हणून टीकात्मक विचार आणि आत्म-चिंतनाला प्रोत्साहन दिले. ते मौखिक परंपरेचे मूल्य देखील अधोरेखित करते, ज्यामध्ये कथाकथन, चर्चा आणि वादविवादांद्वारे ज्ञान प्रसारित केले जाते.

ऋग्वेदापासून सुरू झालेली ही शिक्षण प्रणाली नेहमीच नैतिक, भौतिक, आध्यात्मिक आणि बौद्धिक मूल्यांना प्राधान्य देत आली आहे, ज्यामध्ये नम्रता, सत्यता, शिस्त, स्वावलंबन आणि इतरांबद्दल आदर यासारखे गुण रुजवले गेले आहेत. तिने केवळ ज्ञानाचा शोधच घेतला नाही तर शारीरिक विकासाचे महत्त्व देखील स्वीकारले. प्राचीन काळात, या व्यापक शिक्षण प्रणालीने विविध पद्धती आणि परंपरांद्वारे मानवतेचे पालनपोषण केले. इच्छुक विद्यार्थ्यांनी गुरुच्या अंतर्दृष्टीपूर्ण मार्गदर्शनाखाली ब्रह्मचर्य मार्गाचे अनुसरण करताना सहा वेदांग, चार वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद), चार उपवेद (आयुर्वेद, धनुर्वेद, गंधर्ववेद आणि शिल्पवेद), मीमांसा, न्यास, पुराण आणि धर्मशास्त्र यासह अठरा ज्ञान प्रकारांमध्ये स्वतःला गुंतवून घेतले. या पद्धतशीर

दृष्टिकोनामुळे प्रौढत्वापर्यंत व्यक्तींना केवळ त्यांच्या विषयांमध्ये प्रभुत्व मिळवता आले नाही तर त्यांना समाधानकारक जीवन जगण्यात कोणत्याही अडथळ्यांना तोंड द्यावे लागले नाही.

भारतीय ज्ञान प्रणालीवरील यूजीसी मार्गदर्शक तत्वे (UGC Guidelines on Indian Knowledge System)

उच्च शिक्षणात आयकेएसचे एकत्रीकरण सुलभ करण्यासाठी यूजीसीने विशिष्ट मार्गदर्शक तत्वे जारी केली आहेत. या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये खालील घटकांचा समावेश होतो.

१. आयकेएस केंद्रांची स्थापना:

विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांना आयकेएसच्या अभ्यासासाठी आणि प्रोत्साहनासाठी समर्पित केंद्रे स्थापन करण्यास प्रोत्साहित केले जाते. या केंद्रांनी संशोधन, दस्तऐवजीकरण आणि पारंपारिक ज्ञानाच्या प्रसारावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. अशी केंद्रे तयार करून, संस्था एक केंद्रबिंदू प्रदान करू शकतात. IKS चा अभ्यास आणि जतन, त्याची सतत प्रासंगिकता आणि उपयोग सुनिश्चित करणे. हे आयकेएस केंद्राने करणे अपेक्षित आहे.

२. अभ्यासक्रमात समावेश:

UGC विविध विषयांच्या अभ्यासक्रमात IKS चा समावेश करण्याची शिफारस करते. यामध्ये पारंपारिक विज्ञान, साहित्य, तत्वज्ञान आणि कला यावरील मॉड्यूल समाविष्ट असू शकतात, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना IKS चा समावेश असलेले व्यापक शिक्षण मिळेल. IKS ला विविध विषयांमध्ये एकत्रित करून, शिक्षक अधिक व्यापक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध शिक्षण अनुभव प्रदान करू शकतात.

३. आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन:

मार्गदर्शक तत्वे IKS एकत्रित करण्यासाठी आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनावर भर देतात. गणित, भौतिकशास्त्र आणि जीवशास्त्र यासारख्या विषयांमध्ये पारंपारिक भारतीय दृष्टिकोन आणि योगदान समाविष्ट असले पाहिजे. हा दृष्टिकोन केवळ अभ्यासक्रम समृद्ध करत नाही तर ज्ञान प्रणालींचे परस्परसंबंध देखील प्रदर्शित करतो, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये IKS ची सखोल समज आणि प्रशंसा वाढेल.

४. प्राध्यापक विकास कार्यक्रम:

UGC IKS मध्ये शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी प्राध्यापक विकास कार्यक्रमांच्या महत्वावर भर देते. या कार्यक्रमांनी शिक्षकांमध्ये IKS प्रभावीपणे शिकवण्यासाठी आवश्यक असलेले ज्ञान आणि कौशल्ये सुसज्ज करावीत. प्राध्यापक विकासात गुंतवणूक करून, संस्था हे सुनिश्चित करू शकतात की त्यांचे शिक्षक त्यांच्या शिक्षण पद्धतींमध्ये IKS समाकलित करण्यासाठी तयार आहेत.

५. पारंपारिक ज्ञान अभ्यासकांशी सहकार्यः

UGC शैक्षणिक संस्था आणि पारंपारिक ज्ञान अभ्यासकांमधील सहकार्याला प्रोत्साहन देते. या सहकार्यामुळे विद्यार्थ्यांना पारंपारिक पद्धतींबद्दल प्रत्यक्ष अनुभव आणि अंतर्दृष्टी मिळू शकते. पारंपारिक अभ्यासकांशी संवाद साधून, विद्यार्थ्यांना IKS आणि त्याच्या व्यावहारिक अनुप्रयोगांची सखोल समज मिळू शकते.

६. संशोधन आणि नवोपक्रमः

मार्गदर्शक तत्त्वे IKS मध्ये संशोधन आणि नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देतात. संस्थांना पारंपारिक ज्ञान प्रणालींचा शोध घेणारे आणि प्रमाणित करणारे संशोधन प्रकल्प हाती घेण्यास प्रोत्साहित केले जाते. संशोधनावरील हे लक्ष केवळ IKS ला बळकटी देत नाही तर आधुनिक शैक्षणिक पद्धती वाढवू शकणाऱ्या नवीन पद्धती आणि अंतर्दृष्टी देखील प्रदान करते.

शिक्षक प्रशिक्षणासाठी उपयोजन (Implications for Teacher Education)

शिक्षक प्रशिक्षणात आयकेएसचे एकत्रीकरण समग्र आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसाद देणाऱ्या शैक्षणिक प्रणालीच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण परिणाम करते. आयकेएस शिक्षक प्रशिक्षणावर कसा परिणाम करू शकते याची माहिती पुढील प्रमाणे-

आकृती क्र १. २ भारतीय ज्ञान प्रणालीचे शिक्षक प्रशिक्षणामधील उपयोजन

१. अभ्यासक्रम रचना:

शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमात आयकेएसचा समावेश करणे आवश्यक आहे. यामध्ये पारंपारिक ज्ञान प्रणालींचा इतिहास, तत्वज्ञान आणि अनुप्रयोग समाविष्ट करणारे अभ्यासक्रम आराखडा करणे समाविष्ट आहे. आयकेएस समजून घेऊन, भविष्यातील शिक्षक पारंपारिक ज्ञान त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये एकत्रित करण्याचे मूल्य समजून घेऊ शकतात. अभ्यासक्रम आराखड्यासाठी हा समग्र दृष्टिकोन सुनिश्चित करतो की शिक्षक आधुनिक आणि पारंपारिक ज्ञान प्रणालींमध्ये चांगले पारंगत आहेत.

२. शैक्षणिक पद्धती:

आयकेएसचे शिक्षक प्रशिक्षणात एकीकरण केल्याने अनुभवात्मक शिक्षण, समीक्षात्मक विचारसरणी आणि समग्र विकासावर भर देणाऱ्या शैक्षणिक पद्धती तसेच पारंपारिक ज्ञान प्रणालींमध्ये अनेकदा प्रत्यक्ष शिक्षण आणि व्यावहारिक अनुप्रयोगांचा समावेश असतो. ज्या आधुनिक शैक्षणिक पद्धतींमध्ये समाविष्ट केल्या जाऊ शकतात. या पद्धतींचा अवलंब करून, शिक्षक अधिक आकर्षक आणि प्रभावी शिक्षण वातावरण तयार करू शकतात.

३. सांस्कृतिक क्षमता:

आयकेएसमधील प्रशिक्षण शिक्षकांची सांस्कृतिक क्षमता वाढवू शकते. पारंपारिक ज्ञान प्रणाली समजून घेणारे आणि त्यांचे कौतुक करणारे शिक्षक सांस्कृतिक विविधतेचा आदर करणारे आणि त्यांना महत्त्व देणारे अधिक समावेशक वर्ग वातावरण तयार करू शकतात. विद्यार्थ्यांमध्ये ओळख आणि आपलेपणाची भावना निर्माण करण्यासाठी ही सांस्कृतिक क्षमता आवश्यक आहे. सांस्कृतिक क्षमतेला प्रोत्साहन देऊन, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम हे सुनिश्चित करू शकतात की शिक्षक त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी चांगले तयार आहेत.

४. आंतरविद्याशाखीय शिक्षण:

आयकेएस शिक्षणासाठी आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देते. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम शिक्षकांना विविध विषयांमधील ज्ञान एकत्रित करण्यासाठी प्रशिक्षित करू शकतात, ज्यामुळे विषयांची अधिक व्यापक आणि परस्परसंबंधित समज वाढू शकते. हा दृष्टिकोन एनईपी २०२० च्या समग्र दृष्टिकोनाशी सुसंगत आहे आणि हे सुनिश्चित करते की शिक्षक ज्ञान प्रणालींच्या परस्परसंबंधाचे प्रतिबिंबित करणाऱ्या पद्धतीने शिकवण्यासाठी चांगले तयार आहेत.

५. संशोधन आणि नवोपक्रम:

शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांनी आयकेएसमध्ये संशोधन आणि नवोपक्रमांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. पारंपारिक ज्ञान प्रणालींचा शोध घेणाऱ्या संशोधन प्रकल्पांमध्ये सहभागी होऊन, भविष्यातील शिक्षक आयकेएसच्या प्रमाणीकरण आणि पुनरुज्जीवनात योगदान देऊ शकतात. हे संशोधन आधुनिक शिक्षणासाठी नवीन अंतर्दृष्टी आणि पद्धती देखील प्रदान करू शकते. संशोधन आणि नवोपक्रमांना प्रोत्साहन देऊन, शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम हे सुनिश्चित करू शकतात की शिक्षक आयकेएसला त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये समाकलित करण्यासाठी चांगल्या प्रकारे तयार आहेत.

६. व्यावसायिक विकास:

शिक्षकांना आयकेएस आणि त्याच्या अनुप्रयोगांबद्दल अद्ययावत राहण्यासाठी चालू असलेले व्यावसायिक विकास कार्यक्रम अत्यंत महत्वाचे आहेत. हे कार्यक्रम शिक्षकांना आयकेएसला त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये एकत्रित करण्यासाठी नवीनतम संशोधन, साधने आणि तंत्रे प्रदान करू शकतात. सतत शिक्षण हे सुनिश्चित करते की शिक्षक त्यांच्या भूमिकेत प्रभावी आणि संबंधित राहतील. व्यावसायिक विकासात गुंतवणूक करून, संस्था हे सुनिश्चित करू शकतात की त्यांचे शिक्षक आयकेएसला त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये एकत्रित करण्यासाठी चांगल्या प्रकारे तयार आहेत.

७. स्थानिक भाषांचा वापर:

शिक्षकांना स्थानिक भाषा वापरण्यासाठी प्रशिक्षण दिल्याने आयकेएसचा प्रसार वाढू शकतो. मातृभाषेत प्रवीण असलेले शिक्षक पारंपारिक ज्ञान विद्यार्थ्यांना अधिक प्रभावीपणे पोहोचवू शकतात, ज्यामुळे शिक्षणाचा अनुभव अधिक संबंधित आणि प्रभावी बनतो. स्थानिक भाषांचा वापर वाढवून, शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम हे सुनिश्चित करू शकतात की शिक्षक आयकेएसला त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये एकत्रित करण्यासाठी चांगल्या प्रकारे तयार आहेत.

८. समुदायांशी सहभाग:

शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांनी भविष्यातील शिक्षकांना स्थानिक समुदाय आणि पारंपारिक ज्ञान अभ्यासकांशी संवाद साधण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे. हे सहभाग मौल्यवान अंतर्दृष्टी आणि व्यावहारिक अनुभव प्रदान करू शकते, शैक्षणिक प्रक्रियेला समृद्ध करते. शिक्षक पारंपारिक ज्ञान असलेल्यांकडून थेट शिकू शकतात, याची खात्री करून घेतात की ते अचूक आणि आदरयुक्त प्रसारण. सामुदायिक सहभागाला प्रोत्साहन देऊन, शिक्षक

प्रशिक्षण कार्यक्रम हे सुनिश्चित करू शकतात की शिक्षक त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये IKS समाकलित करण्यासाठी चांगल्या प्रकारे तयार आहेत.

६. मूल्यांकन पद्धती:

IKS चे एकत्रीकरण पारंपारिक शिक्षणाचे समग्र आणि अनुभवात्मक स्वरूप अनुसरून नवीन मूल्यांकन पद्धतींचा विकास आवश्यक आहे. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांनी शिक्षकांना मानक चाचणीच्या पलीकडे जाणाऱ्या विविध मूल्यांकन साधनांचा वापर करण्यास प्रशिक्षित केले पाहिजे, ज्यामध्ये निरीक्षणे, व्यावहारिक अनुप्रयोग आणि विद्यार्थ्यांचे प्रतिबिंब समाविष्ट आहेत. नवीन मूल्यांकन पद्धती विकसित करून, शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम हे सुनिश्चित करू शकतात की शिक्षक त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये IKS समाकलित करण्यासाठी चांगल्या प्रकारे तयार आहेत.

शिक्षक प्रशिक्षणात भारतीय ज्ञान प्रणालीचे एकत्रीकरण:- (The integration of the Indian Knowledge System into Teacher Education)

शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांनी त्यांच्या अभ्यासक्रमात, शैक्षणिक पद्धतींमध्ये आणि व्यावसायिक विकास उपक्रमांमध्ये आयकेएस समाविष्ट करण्यासाठी अनुकूलन केले पाहिजे. हे एकत्रीकरण केवळ शैक्षणिक सामग्री समृद्ध करणार नाही तर शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांमध्ये भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाची सखोल प्रशंसा देखील वाढवेल.

शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापनात आयकेएस प्रभावीपणे समाविष्ट करण्यासाठी तयार करून, आपण हे सुनिश्चित करू शकतो की विद्यार्थ्यांच्या पुढील पिढीला भूतकाळाचा सन्मान करणाऱ्या आणि भविष्यासाठी तयार करणाऱ्या व्यापक शिक्षणाचा फायदा होईल. हा दृष्टिकोन एनईपी २०२० च्या व्यापक उद्दिष्टांशी जुळवून घेतो, भारतातील अधिक समावेशक, न्याय्य आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक शिक्षण प्रणालीला प्रोत्साहन देतो. आयकेएस आणि शिक्षक प्रशिक्षण यांच्यातील संबंध जटिल आहेत आणि भारताच्या सांस्कृतिक आणि तात्विक परंपरांमध्ये खोलवर रुजलेले आहेत. या परस्परसंबंधाला समजून घेऊन, शिक्षकांना हे समजू शकते की प्राचीन ज्ञान आणि आधुनिक शैक्षणिक पद्धती एकत्रितपणे अध्यापन पद्धती वाढवू शकतात. समग्र शिक्षण, अनुभवात्मक पद्धती आणि नैतिक शिक्षणावर भर देऊन, भारतीय ज्ञान प्रणाली समकालीन अध्यापन धोरणांमध्ये एकत्रित केली जाऊ शकणारी एक समृद्ध चौकट प्रदान करते.

शिक्षक प्रशिक्षणात आयकेएसचे समाकलित करणे म्हणजे पारंपारिक ज्ञान प्रणाली आधुनिक अध्यापन पद्धती कशा माहिती देऊ शकतात आणि वाढवू शकतात हे समजून घेणे. ही समज केवळ नाविन्यपूर्णच नाही तर

सांस्कृतिकदृष्ट्या संबंधित आणि विद्यार्थ्यांच्या पार्श्वभूमीशी सुसंगत असलेल्या अध्यापन पद्धतींचा विकास करू शकते. आयकेएसला शिक्षक शिक्षणात समाकलित करण्याचे एक प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे शिक्षकांना या प्रणालीबद्दल आणि तिच्या महत्त्वाबद्दल जागरूक करणे. आयकेएसची सखोल समज असलेले शिक्षक त्याचे महत्त्व सांगू शकतात.

आधुनिक शिक्षणात IKS चे महत्त्व आणि त्याचे उपयोग अधोरेखित करणाऱ्या व्यापक प्रशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे जागरूकता वाढवता येते. शिक्षकांना त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये पारंपारिक ज्ञान समाविष्ट करण्यासाठी प्रशिक्षित केले जाऊ शकते, ज्यामुळे अधिक आकर्षक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिसादात्मक शिक्षण वातावरण तयार होईल.

बी.एडच्या विद्यार्थ्यांनी समग्र आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या मूळ असलेल्या शैक्षणिक दृष्टिकोनाला चालना देण्यासाठी त्यांच्या पाठाच्या योजनांमध्ये IKS तत्त्वे एकत्रित करण्यात प्रवीण असणे आवश्यक आहे. IKS समाविष्ट करणारे प्रभावी पाठ नियोजन विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सांस्कृतिक वारशाचा आदर आणि मान्यता देणारे एक व्यापक शिक्षण प्रदान करू शकते. पाठाच्या योजनांमध्ये IKS समाविष्ट केल्याने आधुनिक शैक्षणिक उद्दिष्टांशी जुळणारे पारंपारिक ज्ञानाचे संबंधित पैलू ओळखणे समाविष्ट आहे. उदाहरणार्थ, गणित आणि खगोलशास्त्रावरील प्राचीन भारतीय ग्रंथांचा वापर समकालीन STEM विषय शिकवण्यासाठी केला जाऊ शकतो. हे केवळ धडे अधिक मनोरंजक बनवत नाही तर जागतिक ज्ञानात भारतीय विद्वानांच्या ऐतिहासिक योगदानावर देखील प्रकाश टाकते.

IKS ला धड्याच्या योजनांमध्ये एकत्रित करण्याच्या व्यावहारिक पद्धतींमध्ये पारंपारिक कथा आणि उदाहरणे वापरून वैज्ञानिक संकल्पना स्पष्ट करणे, पारंपारिक कला आणि हस्तकला सर्जनशील प्रकल्पांमध्ये समाविष्ट करणे आणि समीक्षात्मक विचार आणि विश्लेषणात्मक कौशल्ये शिकवण्यासाठी ऐतिहासिक ग्रंथांचा वापर करणे समाविष्ट आहे. असे करून, शिक्षक माहितीपूर्ण आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिध्वनी असलेले धडे तयार करू शकतात, जे त्यांच्या विद्यार्थ्यांना समृद्ध शैक्षणिक अनुभव प्रदान करतात. ऐतिहासिक ग्रंथ गंभीर विचार आणि विश्लेषणात्मक कौशल्ये शिकवण्यासाठी. असे करून, शिक्षक माहितीपूर्ण आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या प्रतिध्वनी असलेले धडे तयार करू शकतात, जे त्यांच्या विद्यार्थ्यांना समृद्ध शैक्षणिक अनुभव प्रदान करतात.

व्यावसायिक विकास कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊन, शिक्षक त्यांच्या अध्यापन पद्धती सतत सुधारू शकतात, शैक्षणिक प्रगतीशी अद्ययावत राहू शकतात आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण ज्ञान त्यांच्या अभ्यासक्रमात समाकलित करू शकतात. हे सुनिश्चित करते की त्यांच्या अध्यापन पद्धती सतत विकसित होत असलेल्या

शैक्षणिक परिदृश्यात प्रभावी आणि संबंधित राहतील. त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये IKS समाविष्ट करण्याचे उद्दिष्ट ठेवणाऱ्या शिक्षकांसाठी सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध कौशल्य संच विकसित करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. या कौशल्य संचामध्ये सांस्कृतिक वारशाची सखोल समज, पारंपारिक ज्ञान समकालीन विषयांशी जोडण्याची क्षमता आणि क्षमता यांचा समावेश आहे.

वातावरण निर्माण करण्यासाठी समावेशक आणि वैविध्यपूर्ण वर्ग सांस्कृतिक क्षमता आणि पारंपारिक ज्ञानाचे आधुनिक शिक्षण पद्धतींमध्ये एकीकरण यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊन शिक्षक सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध कौशल्य विकसित करू शकतात. हे कार्यक्रम शिक्षकांना सांस्कृतिक विविधतेला महत्त्व देणारे आणि त्यांचा आदर करणारे शिक्षण वातावरण तयार करण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये आणि ज्ञान प्रदान करू शकतात. हे केवळ शैक्षणिक अनुभव वाढवत नाही तर विद्यार्थ्यांमध्ये आपलेपणा आणि ओळखीची भावना देखील वाढवते.

सांस्कृतिकदृष्ट्या समृद्ध कौशल्य संच विकसित करून, शिक्षक अधिक समावेशक आणि वैविध्यपूर्ण वर्ग वातावरण तयार करू शकतात. हे विद्यार्थ्यांमध्ये सांस्कृतिक दृष्टिकोनांची सखोल समज आणि प्रशंसा वाढवते, सर्वांसाठी शैक्षणिक अनुभव समृद्ध करते. STEM शिक्षणात IKS समाकलित केल्याने या विषयांची प्रासंगिकता आणि सांस्कृतिक संवेदनशीलता वाढू शकते. भारतीय ज्ञान प्रणाली, गणित, खगोलशास्त्र आणि वैद्यकशास्त्र यासारख्या क्षेत्रांमध्ये त्याच्या समृद्ध योगदानासह, STEM अभ्यासक्रमात एकत्रित करता येणारी संसाधने प्रदान करते.

STEM शिक्षणात IKS समाकलित करण्याच्या व्यावहारिक पद्धतींमध्ये वैज्ञानिक संकल्पना शिकवण्यासाठी ऐतिहासिक ग्रंथ आणि पारंपारिक पद्धतींचा वापर करणे, प्रयोगशाळेतील प्रयोगांमध्ये पारंपारिक ज्ञानाचा समावेश करणे आणि आधुनिक वैज्ञानिक तत्त्वे स्पष्ट करण्यासाठी IKS मधील उदाहरणे वापरणे समाविष्ट आहे. हा दृष्टिकोन केवळ STEM विषयांना अधिक मनोरंजक आणि संबंधित बनवत नाही तर या क्षेत्रांमधील भारतीय योगदानाचे ऐतिहासिक महत्त्व देखील अधोरेखित करतो. STEM शिक्षणात IKS समाकलित करून, शिक्षक विद्यार्थ्यांना या विषयांची अधिक व्यापक समज प्रदान करू शकतात. यामुळे त्यांच्या सांस्कृतिक वारशाचा अभिमान निर्माण होतो आणि वैज्ञानिक शिक्षणासाठी अधिक समावेशक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन मिळते. IKS ला त्यांच्या अध्यापन पद्धतींमध्ये समाविष्ट करण्याचा उद्देश असलेल्या शिक्षकांसाठी सांस्कृतिक क्षमता विकसित करणे आवश्यक आहे. या क्षमतेमध्ये विविध सांस्कृतिक दृष्टिकोन समजून घेणे आणि त्यांचे कौतुक करणे,

समावेशक वर्ग वातावरण तयार करणे आणि विद्यार्थ्यांशी त्यांच्या सांस्कृतिक वारशात खोलवर संबंध निर्माण करणे समाविष्ट आहे.

सांस्कृतिक जागरूकता आणि पारंपारिक ज्ञानाचे आधुनिक शिक्षण पद्धतींमध्ये एकीकरण यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होऊन शिक्षक सांस्कृतिक क्षमता विकसित करू शकतात. हे कार्यक्रम शिक्षकांना IKS चे महत्त्व आणि समकालीन शिक्षणात त्याचे अनुप्रयोग समजून घेण्यास मदत करू शकतात. सांस्कृतिक क्षमता विकसित करून, शिक्षक सांस्कृतिक विविधतेला महत्त्व देणारे आणि आदर देणारे शिक्षण वातावरण तयार करू शकतात.

निष्कर्ष (Conclusion)

भारतीय ज्ञान परंपरा ही ज्ञानाचा एक अद्वितीय संगम आहे जो नैतिक, आध्यात्मिक आणि बौद्धिक मूल्यांना एकत्रित करतो, जो ऋग्वेदापासून सुरू आहे. या व्यापक शिक्षण प्रणालीने ऐतिहासिकदृष्ट्या शारीरिक विकास आणि नैतिक सद्गुणांवर भर दिला होता तर गुरुच्या मार्गदर्शनाखाली विद्यार्थ्यांना विविध प्रकारच्या ज्ञानात पोषित केले होते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० चे उद्दिष्ट भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) ला आधुनिक शिक्षणात पुन्हा एकत्रित करणे आहे, ज्यामुळे सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षणाची समान उपलब्धता सुनिश्चित होते. NEP 2020 पारंपारिक ज्ञान आणि स्थानिक सांस्कृतिक घटकांचा समावेश अभ्यासक्रमात करताना समग्र विकास, बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि समीक्षात्मक विचारसरणीला प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न करते.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये भारतीय ज्ञान प्रणालीचे एकीकरण भारतात अधिक व्यापक, समावेशक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या सुसंगत शैक्षणिक चौकट स्थापित करण्याची एक विशिष्ट संधी देते. पारंपारिक ज्ञानाचे मूल्यमापन करून, आपण अशा विद्यार्थ्यांच्या पिढीचे संगोपन करू शकतो जे केवळ शैक्षणिकदृष्ट्या कुशल नाहीत तर त्यांच्या सांस्कृतिक मुळांशी आणि परिसराशी देखील खोलवर जोडलेले आहेत. या प्रयत्नाचा उद्देश केवळ भारताच्या समृद्ध सांस्कृतिक वारशाचे रक्षण करणे नाही तर शैक्षणिक वातावरण सुधारणे देखील आहे, जे ऐतिहासिक परंपरांचा आदर करताना २१ व्या शतकाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे याची खात्री करते.

संदर्भ (References)

- Chandra, Jagriti (2022-12-15). "UGC recommends training in Indian Knowledge Systems". The Hindu. ISSN 0971-751X. Retrieved 2025-06-16.
- Laxmi, V., & Kalluraya, S. (2023) History of the Indian Knowledge System. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)-9(12), 352-355

Mandavkar, P. (2023). Indian Knowledge System (IKS). ResearchGate. Retrieved June 17, 2025, from

[https://www.researchgate.net/publication/374373778 Indian Knowledge System IKS](https://www.researchgate.net/publication/374373778_Indian_Knowledge_System_IKS)

Ministry of Education, Government of India. (n.d.). Indian Knowledge Systems.

Ministry of Education, Government of India. Retrieved June 16, 2025, from <https://www.education.gov.in/nep/indian-knowledge-systems>

NEP 2020 | Tamil Nadu | Integration of Indian Knowledge.... (n.d.) Retrieved June 13, 2025, from 6. www.facebook.com.

Reviving India's knowledge systems for modern Indian... (n.d.) Retrieved June 16, 2025, from www.financialexpress.com.

SkoolBeep. (n.d.). Reforms for teachers and teacher training in NEP 2020.

SkoolBeep. Retrieved June 14, 2025, from <https://www.skoolbeep.com/blog/reforms-for-teachers-and-teacher-training-in-nep-2020/>

University Grants Commission (UGC). (n.d.). Guidelines for the inclusion of Indian

Knowledge Systems in Higher Education Curricula. University Grants Commission. Retrieved June 15, 2025, from

[https://www.ugc.gov.in/pdfnews/6436045 Guidelines-IKS-in-HE-Curricula.pdf](https://www.ugc.gov.in/pdfnews/6436045_Guidelines-IKS-in-HE-Curricula.pdf)

University Grants Commission (UGC). (n.d.). Guidelines for Indian Knowledge System. University Grants Commission. Retrieved June 17, 2025, from

[https://www.ugc.gov.in/pdfnews/5855891 Guide lines-for-Indian-Knowledge-System.pdf](https://www.ugc.gov.in/pdfnews/5855891_Guidelines-for-Indian-Knowledge-System.pdf)

UGC Unveils Guidelines for Integrating Indian Knowledge (n.d.) Retrieved June 13, 2025, from www.northeastindia.blog.

www.education.gov.in/nep/indian-knowledge-systems.